

Cultuurmarxisme: het fantoom op rechts?

Naam: Erwin Smienk

Studentnummer: 3702383

Opleiding: BA Geschiedenis

Onderwijsinstelling: Universiteit Utrecht

Scriptiebegeleider: Erik Jacobs

Betreft: Bachelorscriptie

Datum: 17-1-2020

Inhoudsopgave

Samenvatting	3
Inleiding	4
Hoofdstuk 1: De Frankfurter Schule	13
Theorie en <i>praxis</i>	14
Antonio Gramsci.....	15
Hoofdstuk 2: Analyse Horkheimer, Adorno en Marcuse.....	19
<i>Between Philosophy and Social Science: selected early writings</i>	20
<i>Reason and Revolution. Hegel and the Rise of Social Theory</i>	23
<i>Dialectiek van de Verlichting</i>	26
Conclusie	28
Literatuurlijst	30

Samenvatting

In deze scriptie wordt onderzocht of de Frankfurter Schule in de periode 1923-1950 met recht cultuurmarxistisch genoemd kan worden. Daarbij wordt uitgegaan van de definities van cultuurmarxisme zoals beschreven door Paul Cliteur en Sid Lukkassen in de essaybundel *Cultuurmarxisme. Er waart een spook door het Westen*. Door het analyseren van drie primaire werken van vooraanstaande intellectuelen van de Frankfurter Schule, te weten Max Horkheimer, Theodor Adorno en Herbert Marcuse, is deze vraag onderzocht. De analyse concentreerde zich op twee aspecten van het cultuurmarxisme van Cliteur en Lukkassen, te weten de omslag van economie naar cultuur en de nadruk op activisme. De vermeende invloed van de Italiaanse communist Antonio Gramsci op de Frankfurter Schule is ook onderzocht. Gebleken is dat Cliteur en Lukkassen gedeeltelijk gelijk hebben wanneer zij stellen dat de leden van de Frankfurter Schule 'cultuurmarxisten' zijn. De nadruk in de theorie kwam inderdaad te liggen op de cultuur. De invloed van Gramsci blijkt echter niet uit de bestudeerde primaire bronnen.

Cultuurmarxisme – het fantoom van rechts?

“We gaan het hebben over het cultuurmarxisme, een begrip dat ik tot voor kort niet zo heel goed kende maar wat geloof ik uit een duistere geschiedenis al bekend is. Het komt hierop neer: volgens rechts Nederland wordt onze cultuur en identiteit bedreigd door wat men dan noemt dat cultuurmarxisme en dat is een soort afkeer van onze westerse verworvenheden. Het is plotseling weer opgedoken en dat leidt tot tal van columns en debatten in de politiek. Niet in het minst omdat Thierry Baudet zich ook achter deze term schuilt. Eerst maar even, wat is het precies, Sid Lukkassen?”¹

Paul Witteman in het VPRO-programma *Buitenhof*

Op 3 september 2017 maakte de Nederlandse televisiekijker kennis met de term ‘cultuurmarxisme’. In het programma *Buitenhof* kruisten Casper Thomas, journalist voor de Groene Amsterdammer, en Sid Lukkassen, gemeenteraadslid voor de gemeente Duiven, de degen in een debat onder leiding van Paul Witteman over het vermeende cultuurmarxisme. Lukkassen schreef in 2015 het boek *Avondland en Identiteit* waarin hij het volgende definieert als ‘cultuurmarxisme’:

“Met ‘cultuurmarxisme’ bedoel ik dat het marxisme de culturele bovenbouw haatte omdat deze de aristocratische waarden weerspiegelde. Dat hield in: een hiërarchische verhouding tussen werkgever en werknemer, tussen ouder en kind, tussen docent en student, tussen het Westen en de rest van de wereld. Dit waardepatroon stond haaks op het marxistische gelijkheidsstreven en moest daarom worden geperverteerd zodat het ziek werd.”²

Lukkassen verbindt in zijn boek het cultuurmarxisme met ‘de doorwerking van de christelijke schuldcultuur’, een combinatie die volgens

¹ “Cultuurmarxisme”, in: *Buitenhof* (VPRO 3 september 2017), 32:37-33:14

² Sid Lukkassen, *Avondland en Identiteit* (Uitgeverij ASPEKT 2015), 9.

hem uiteindelijk zal leiden tot ‘een ongelijke en geatomiseerde samenleving.’³ Seksualiteit speelt daarin een belangrijke en onderschatte rol volgens hem. ‘Terwijl de grote politieke vragen gaan over het verdelen van welvaart, heeft het seksuele aspect van het leven minstens zoveel impact op het levensgeluk,’ schrijft Lukkassen.⁴ De invloed van het cultuurmarxisme is te zien in de wijze waarop hiërarchische structuren zijn afgebroken sinds de jaren zestig. Na een ‘lange mars door de instituties’, oftewel de bovenbouw, is het cultuurmarxisme volgens Lukkassen gemeengoed geworden in de westerse wereld. De uitwerking daarvan is dagelijks waar te nemen en zal volgens hem leiden tot de ondergang van het westen.

Casper Thomas waarschuwt in de uitzending van Buitenhof in de eerste plaats voor het ‘gevaar’ dat uitgaat van de denkers en prominenten die zich inlaten met theorieën als het cultuurmarxisme. Thomas ziet cultuurmarxisme als een complottheorie die onder andere door de veroordeelde terrorist Anders Breivik werd aangehaald na zijn terreurdaad in 2011, waarbij 77 mensen om het leven kwamen. Historisch gezien heeft het cultuurmarxisme volgens Thomas een duistere geschiedenis, die teruggaat tot de nazi’s. In de jaren twintig werden met name moderne kunstenaars in Duitsland door aanhangers van de NSDAP beticht van ‘Kulturbolschewismus’, de beschuldiging van het hebben van banden met de Sovjet-Unie die zich vertaalden in infiltratie in de culturele sector. Volgens Thomas is het concept ‘cultuurmarxisme’ en het debat erover niet onschuldig. In de uitzending vraagt hij zich af of het überhaupt wel verstandig is zendtijd aan een discussie over cultuurmarxisme te besteden.⁵

De recente wetenschappelijke literatuur over cultuurmarxisme waarschuwt ook voor het gevaar van rechtse intellectuelen die waarheid zien in het bestaan van het cultuurmarxisme. Professor Communication and Digital Media Studies aan de Universiteit van Ontario, Tanner Mirles, schreef in 2018 een artikel in *Atlantis Journal* over het gebruik van de term cultuurmarxisme door ‘alt-right’ en ziet die ontwikkeling als een opmaat naar

³ Lukkassen, *Avondland en Identiteit*, 9.

⁴ *Ibid.* 15.

⁵ “Cultuurmarxisme”, in: *Buitenhof* (VPRO 3 september 2017), 32:37-33:14

globaal fascisme: “The alt-right has constructed the meaning of cultural Marxism in a struggle to organize transnational consent to fascism.”⁶ Het toe-eigenen van het concept cultuurmarxisme door ‘the alt-right’ is onderdeel van een vooropgezet plan om fascisme salonfähig te maken, volgens Mirles.

Lukkassen en andere voorstanders van het gebruik van het concept cultuurmarxisme lieten het er ondanks de forse kritiek niet bij zitten. In 2018 verscheen de essaybundel *Cultuurmarxisme. Er waart een spook door het Westen*, onder redactie van Paul Cliteur, Perry Pierik en Jesper Jansen. De essays in het boek gaan in op de wijze waarop cultuurmarxisme zich in de samenleving manifesteert. Enkelen zijn meer academisch van aard, zoals het werk van Paul Cliteur, Sid Lukkassen en Eric C. Hendriks. Wat volgt zijn de definities van cultuurmarxisme zoals deze gepresenteerd worden in het boek. Deze definities vormen de basis waarop dit onderzoek op terugvalt in de analyse van de bronnen.

Volgens Paul Cliteur is cultuurmarxisme ‘geïntroduceerd om een bepaalde manier van denken te kenschetsen over hoe sociale en politieke verandering kan worden gerealiseerd’.⁷ Cliteur beschrijft in zijn essay “Cultuurmarxisme en de drie antidemocratische ideologieën van deze tijd” twee theorieën, die van het cultuurmarxisme en die van de weerbare democratie. Dit onderzoek zal zich toespitsen op cultuurmarxisme als concept. Cliteur stelt dat het cultuurmarxisme twee kenmerken heeft die wezenlijk afwijken van het orthodoxe marxisme. In de eerste plaats concentreert het cultuurmarxisme zich niet op de economie, maar op de cultuur als drijvende kracht voor vooruitgang van de maatschappij.⁸ In het klassieke marxisme is de 'basis', dat wil zeggen de productiefactoren en de economie, verantwoordelijk voor alle maatschappelijke ontwikkelingen en progressie. Volgens het cultuurmarxisme is de culturele 'bovenbouw', waaronder religie, ideologie en cultuur vallen, de leidende factor. Wie de cultuur in handen heeft zal ook de macht in handen hebben, aldus de cultuurmarxist.

⁶ Tanner Mirles, “The Alt-right's Discourse on “Cultural Marxism”: A Political Instrument of Intersectional Hate”, in: *Atlantis: Critical studies in gender, culture & social justice* (vol, 39, 2018), 1, 49-69, aldaar, 62.

⁷ Paul Cliteur; Jesper Jansen; Perry Pierik (red.), *Cultuurmarxisme. Er waart een spook door het Westen* (Uitgeverij ASPEKT 2018), 15.

⁸ Cliteur et al. (red.), *Cultuurmarxisme. Er waart een spook door het Westen*, 16.

Het tweede kenmerk is de nadruk op activisme, het veroveren van culturele instellingen om een 'culturele hegemonie' te verwezenlijken.⁹ Cultuurmarxisme is niet slechts een theoretisch raamwerk maar een vorm van activisme gericht om sociale verandering teweeg te brengen. Het concept van culturele hegemonie komt van de Italiaanse marxist Antonio Gramsci (1881-1937). Hij zag het uitblijven van de proletarische revolutie in ontwikkelde kapitalistische landen als Engeland en Amerika (en het ontstaan van revolutie in pre-industrieel Rusland) als een teken dat de klassieke marxistische theorie bijgeschaafd moest worden. Een actievere houding was noodzakelijk om het 'klassenbewustzijn' van de proletariërs te activeren.

Sid Lukkassen gaat dieper in op de invloed van Gramsci op de ontwikkeling van het cultuurmarxisme in zijn essay "Gramsci en zijn invloed op het hedendaagse marxisme". Lukkassen betoogt dat de theorieën van Gramsci van cruciaal belang zijn geweest in het beïnvloeden van andere marxisten in de loop van de twintigste eeuw.¹⁰ Gramsci geldt volgens Lukkassen als de persoon waarmee het cultuurmarxisme begon. Net als Cliteur onderschrijft Lukkassen het onderscheid tussen economisch marxisme en cultuurmarxisme.¹¹ Dit verschil is tevens een verschil tussen Oost- en West-Europa. De Sovjetstaten zagen marxisme als antwoord op een economisch probleem, waar uiteindelijk een klassenloze samenleving uit zou voortkomen. Het economische probleem was in westerse landen niet aanwezig, aangezien de arbeider deelde in economische voorspoed en zijn positie zag verbeteren. Om de burgerlijke, kapitalistische samenleving omver te werpen waren dus andere middelen nodig, 'de soevereiniteit van de staat kon alleen worden doorbroken door de hegemonie van die staat te breken'.¹² In de praktijk is dit volgens Lukkassen terug te zien in het 'infiltreren van arbeiderspartijen', zoals 'Nieuw Links' in de jaren zestig.¹³ Om de loyaliteit van

⁹ Paul Cilteur; Jesper Jansen; Perry Pierik (red.), *Cultuurmarxisme. Er waart een spook door het Westen* (Uitgeverij ASPEKT 2018), 17.

¹⁰ Cilteur et al. (red), *Cultuurmarxisme. Er waart een spook door het Westen*, 44.

¹¹ Ibid. 45.

¹² Ibid. 51.

¹³ Ibid. 52.

de arbeidersklasse te breken moesten 'autoriteiten, tradities en historische instituties' 'bespot en beschimpt worden'.¹⁴

Deze praktische invulling van de theorieën van Gramsci was echter niet genoeg. Er was behoefte aan nieuwe theoretische onderbouwing. De sociologen en filosofen van de Frankfurter Schule namen deze taak op zich, waarbij Lukkassen Theodor Adorno ten onrechte aanduidt als oprichter van het instituut.¹⁵ De ideeën van Gramsci leefden volgens Lukkassen voort en werden verder uitgedacht in dit instituut. Onder de Frankfurters was de arbeidersrevolutie niet langer een leidend thema.¹⁶ De nadruk kwam te liggen op een zogenaamde 'stellingenoorlog', het permanent ondermijnen van de kapitalistische hegemonie.¹⁷ Dit werd volgens Lukkassen bereikt door een 'lange mars door de instituties', waarbij cultuurmarxistische ideeën onderdeel werden van het establishment.¹⁸ Het klassenbegrip, dat voor Marx zo belangrijk was, begint daarmee te verschuiven. De cultuurmarxist spreekt niet meer over arbeiders als een onderdrukte groep binnen het productieproces, maar over onderdrukten 'in het algemeen'.¹⁹ Alle minderheden die niet tot de hegemoniale cultuur behoren worden gezien als onderdrukt. Deze verruiming van dat begrip houdt in dat bijvoorbeeld vrouwen, migranten en homoseksuelen ook als aparte categorieën onderdrukten beschouwd worden. Niet langer spreekt de cultuurmarxist over enkel de proletariërs als onderdrukte klasse.

Lukkassen werkt in zijn essay de twee kenmerken van cultuurmarxisme die Cliteur aanstipt verder uit en verdiept zich daarnaast in de invloed van Antonio Gramsci op de ontwikkeling van cultuurmarxisme. De Frankfurter Schule speelde volgens Cliteur en Lukkassen een belangrijke rol als vormgever van het 'theoretische raamwerk' dat nodig was nadat de Italiaanse communist Antonio Gramsci het startschot had gegeven voor een herziening van de orthodoxe marxistische theorie.

¹⁴ Ibid. 51.

¹⁵ Ibid. 53.

¹⁶ Ibid. 60.

¹⁷ Ibid.

¹⁸ Ibid. 62.

¹⁹ Ibid. 63.

In grote lijnen zijn figuren zoals Gramsci, de professoren van de Frankfurter Schule en ook de (Franse) postmodernisten van de jaren zestig en zeventig verantwoordelijk voor de ontwikkeling van het cultuurmarxisme. Als gevolg daarvan is een politiekcorrecte cultuur ontstaan die alles waar ‘het westen’ voor staat heeft afgebroken vanuit slachtofferdenken (minderheden). Dat is althans de claim die Cliteur, Lukkassen en andere pleitbezorgers van het cultuurmarxisme maken. Dit onderzoek zal deze vermeende ontwikkeling van de geschiedenis van het cultuurmarxisme als concept in beeld brengen.

De auteurs van de essaybundel *Cultuurmarxisme. Er waart een spook door het Westen* verrichten geen pionierswerk. Het marxistische denken heeft vele interpretaties en ontwikkelingen doorgemaakt. Lukkassen stelt dat er grofweg drie perioden te ontwaren zijn waarin het concept in enige mate van betekenis veranderde. Antonio Gramsci wordt daarin gezien als de eerste marxist die het zwaartepunt verlegde van de economie naar het culturele aspect, zo onderschrijft ook de marxistische literatuurcriticus Fredric Jameson.²⁰ In de jaren twintig schreef Gramsci zijn belangrijkste werk waarin hij betoogde dat de sociale revolutie pas kon plaatsvinden wanneer een fase van ‘cultural struggles’ doorlopen was. De tweede periode vond plaats in het Interbellum en vlak na de Tweede Wereldoorlog in Duitsland bij de Frankfurter Schule. De Frankfurter Schule kende tal van beroemde professoren met een marxistische achtergrond, waaronder Theodor Adorno, Max Horkheimer en Walter Benjamin. Zij borduurden voort op de lijn van Gramsci. De laatste periode kent (nog) geen ‘school’ of groepering die als toonaangevend kan worden aangemerkt. Het betreft vooral rechtse intellectuelen zoals Cliteur en Lukkassen die het concept cultuurmarxisme als iets negatiefs zien om het verval van de westerse beschaving mee te duiden.

Dit onderzoek zal zich concentreren op de tweede periode. Sid Lukkassen wijst de Frankfurter Schule aan als de intellectuele groepering die verantwoordelijk is voor de ‘infiltratie’ van cultuurmarxisme in de culturele instituten.²¹ De Frankfurter Schule heeft tal van wetenschappelijke studies

²⁰ Fredric Jameson, *Conversations on Cultural Marxism* (Duke University Press 2007), 18.

²¹ Paul Cliteur; Jesper Jansen; Perry Pierik (red.), *Cultuurmarxisme. Er waart een spook door het Westen* (Uitgeverij ASPEKT 2018), 53.

gepubliceerd sinds de oprichting van het *Institut für Sozialforschung* in Frankfurt in 1923. Het *Institut* was echter genoodzaakt in 1933 uit te wijken naar het buitenland, nadat de nazi's de macht grepen en de universiteit bezetten. In 1950 keerden alleen Horkheimer, Adorno en Pollock terug naar Frankfurt, waar ze het *Institut für Sozialforschung* opnieuw oprichtten. Met hun terugkeer werd een periode in ballingschap afgesloten. De reikwijdte van dit onderzoek zal zich beperken tot de periode vanaf de oprichting van het instituut in 1923 tot de terugkeer van de verbannen leden in 1950.

De hoofdvraag van dit onderzoek luidt: is de Frankfurter Schule daadwerkelijk cultuurmarxistisch te noemen? Cliteur c.s. stellen dat de Frankfurter Schule van klassiek marxistisch denken naar cultuurmarxistisch denken is overgestapt. Antonio Gramsci speelde met zijn theorieën over culturele hegemonie een cruciale rol hierin. In hoeverre kloppen deze beweringen? Door middel van het bestuderen van origineel werk van prominente leden van de Frankfurter Schule in de periode 1923-1950 zal toegewerkt worden naar een antwoord op deze vragen.

Terence Ball noemt binnen de begripsgeschiedenis twee 'scholen': het 'moderne Duitse genre', waarvan Reinhart Koselleck de bekendste naam en grotendeels grondlegger is, en de Anglo-Amerikaanse 'critical conceptual history' school. Volgens Ball hebben beide scholen echter geen scherp uitgewerkte methodologie, hoewel de Duitse variant encyclopedischer is. Voor dit onderzoek is de methode van de Duitse school het meest van toepassing.²²

Eén van de meest vooraanstaande theoretici binnen de begripsgeschiedenis is de Duitse historicus Reinhart Koselleck (1923-2006). Koselleck geldt als een pionier op het gebied van 'Begriffsgeschichte'. Samen met Otto Brunner en Werner Conze schreef hij tussen 1972 en 1997 de monumentale encyclopedie *Geschichtliche Grundbegriffe*, een achtdelig werk dat de semantische ontwikkeling van 122 concepten vanaf het jaar 1700 tot heden beschrijft. Het gaat in dit lijvige werk om begrippen met een politieke lading, waaronder 'republiek', 'dictatuur' en 'marxisme'. Voor dit onderzoek is

²² Terence Ball, "Chapter 6. Conceptual History and the history of political thought" in: Hampsher-Monk, Iain, et al., (red.), *History of Concepts: Comparative Perspectives* (Amsterdam University Press 1998), 77.

deze encyclopedie het theoretische raamwerk waarmee de bronnen geanalyseerd zullen worden.

François Pieter zette uiteen wat de methode van Koselleck was om *Geschichtliche Grundbegriffe* te realiseren.²³ In de eerste plaats analyseerde Koselleck vanuit een historisch-kritische benadering, d.w.z. de relatie van woorden in een semantisch veld. Hij keek naar het waarom van betekenisverschuiving. Daarnaast zag Koselleck begrippen als indicator van historische evolutie. Gekeken moet worden naar de doorwerking van ‘oude’ betekenis in de analyse van de ontstaansgeschiedenis van begrippen. Koselleck combineert zogenaamde ‘semasiological’ en ‘onomasiological’ vormen van analyse. De eerste vorm richt zich op alle mogelijke woorden die naar één begrip kunnen verwijzen. De andere term betekent alle mogelijke variatie aan mogelijke betekenis van een begrip. Volgens Koselleck zijn deze methodes aan elkaar complementair, maar voor dit onderzoek is de onomasiologische analyse beter van toepassing.

De analyse van de bronnen zal geschieden op drie niveaus. Ten eerste zal oppervlakkig gekeken worden naar de aanwezigheid van het woord ‘cultuurmarxisme’ (of Kulturmarxismus/cultural marxism) in de tekst. Gebruikten de auteurs deze term in hun eigen werk? Daarna vindt analyse plaats wat het woord in die specifieke context betekent voor de schrijver en met welke andere woorden en concepten het in verband wordt gebracht. Daarnaast zal de invloed van Antonio Gramsci bekeken worden. Maken de Frankfurter filosofen verwijzingen naar Gramsci en zijn ideeën over culturele hegemonie? Als derde worden de twee belangrijkste kenmerken van het cultuurmarxisme (volgens Cliteur en Lukkassen) onder de loep genomen. Spreken de auteurs over het verplaatsen van de nadruk op cultuur in plaats van economie? En benadrukken ze het belang van het praktisch toepassen van hun theorieën?

²³ François Pieter, “De convergentie tussen de Angelsaksische ideeëngeschiedenis en de Duitse/continentale begripsgeschiedenis - een status quaestionis.” In: *Revue belge de philologie et d'histoire*, tome 83, fasc. 4, 2005. Histoire médiévale, moderne et contemporaine – Middeleeuwse, moderne en hedendaagse geschiedenis. pp. 1175-1203. Aldaar, 1185.

Koselleck gebruikte drie type bronnen voor het schrijven van zijn begripsgeschiedenis.²⁴ Het eerste type zijn de originele teksten van bekende filosofen en schrijvers over een bepaald begrip. Deze zijn echter niet representatief genoeg omdat ze weinig zeggen over de conversatie over een bepaald woord, slechts één auteur is aan het woord. De tweede categorie is wel representatief: tijdschriften, kranten, pamfletten en parlementaire verslagen bieden materiaal ter analyse van de betekenisverandering van begrippen. De derde categorie zijn woordenboeken of encyclopedieën, die een eigentijds, wat meer vastomlijnd, beeld geven van begrippen.

Gezien de beperkte omvang van dit onderzoek is een analyse van alle drie de typen bronnen niet realistisch. Daarom zal alleen de eerste categorie nader bestudeerd worden, als aanzet voor een groter onderzoek in de geest van Koselleck. De academici van de Frankfurter Schule hebben veel gepubliceerd, van artikelen en essays in het instituutstijdschrift *Zeitschrift für Sozialforschung*, tot vele monografieën. In de literatuur is geen helder afgebakende lijst van leden van de Frankfurter Schule te vinden, mede doordat de samenstelling en samenwerking tussen de leden onderling varieerde. Het is niet eenvoudig vast te stellen wie precies gerekend moeten worden tot de leden van 'de' Frankfurter Schule. Martin Jay geeft aan dat het 'idee van een specifieke school' pas ontstond nadat de leden gedwongen werden Frankfurt te verlaten in 1933.²⁵ Pas na hun terugkeer in 1950 werd de term gebruikt ter aanduiding van deze specifieke groep intellectuelen gevestigd in Frankfurt. David Held schrijft dat de term 'Frankfurter Schule' misleidend is, aangezien de intellectuele vruchten niet altijd een serie van 'tightly woven, complementary projects' vormden.²⁶ Tot de Frankfurter Schule rekent hij slechts vijf academici: Max Horkheimer, Theodor Adorno, Herbert Marcuse, Leo Lowenthal, Friedrich Pollock.²⁷ Deze vijf theoretici zijn in meer of mindere mate vanaf de oprichting van het instituut betrokken geweest bij de publicatie van tal van werken. Alle overige leden behoren wat Held betreft tot het Institut

²⁴ Pieter, "De convergentie tussen de Angelsaksische ideeëngeschiedenis en de Duitse/continentale begripsgeschiedenis - een status quaestionis.", 1187.

²⁵ Jay, *De dialektische verbeelding*, 11.

²⁶ David Berry, *Revisiting the Frankfurt School: Essays on Culture, Media and Theory* (Routledge 2012), 1.

²⁷ David Held, *Introduction to Critical Theory. Horkheimer to Habermas* (Hutchinson University Library 1980), 15.

für Sozialforschung. David Berry gaat ook uit van een beperkte kern van essentiële leden van de Frankfurter Schule, met daaromheen een ‘outer-circle’ waartoe bijvoorbeeld Walter Benjamin behoort.

Judith Stamps schaarst in haar boek *Unthinking Modernity* onder de belangrijkste leden dezelfde vijf namen als Held maar voegt daar Erich Fromm en Walter Benjamin aan toe.²⁸ Perry Anderson noemt Horkheimer de belangrijkste figuur binnen de Frankfurter Schule, gevolgd door Marcuse en Adorno.²⁹ Martin Jay spreekt net als Anderson over Horkheimer, Adorno en Marcuse als hij de eerste generatie van de Frankfurter Schule beschrijft.³⁰ Voor dit onderzoek zal het werk van Max Horkheimer, Theodor Adorno en Herbert Marcuse geanalyseerd worden. Het gaat hierbij om de volgende boeken: *Dialectiek van de Verlichting* (1947), *Reason and Revolution* (1941) en *Between Philosophy and Social Science: selected early writings* (1930-1938).

Hoofdstuk 1: De Frankfurter Schule

Volgens Thomas Wheatland gelden Martin Jay en Rolf Wiggershaus als de meest vooraanstaande auteurs over de Frankfurter Schule.³¹ Jay schreef in 1973 het boek dat geldt als het standaardwerk over de Frankfurter Schule: *The Dialectical Imagination*). Wiggershaus' *The Frankfurt School* verscheen in 1994 in de Engelse vertaling. Wheatland noemt beide boeken ‘classic works’ die geholpen hebben [to] develop rigorous intellectual histories of the Institute that convey its complexity and the evolution of its thought’. John Abromeit volgt Wheatland in zijn waardering voor de twee genoemde auteurs.³² Voor Abromeit gelden *The Dialectical Imagination* en *The Frankfurt School* als een essentiële basis voor zijn studie naar de intellectuele nalatenschap van Max Horkheimer. Wat zeggen deze twee werken over de vermeende omslag van economie naar cultuur? En wat zeggen ze over de invloed van Antonio Gramsci op het denken van de Frankfurter Schule?

²⁸ Judith Stamps, *Unthinking Modernity: Innis, McLuhan, and the Frankfurt School* (MQUP 1995), 25.

²⁹ Perry Anderson, *Considerations on Western Marxism* (Bookcraft (Bath) Ltd 1989), 33.

³⁰ Martin Jay, *The Dialectical Imagination: A History of the Frankfurt School and the Institute of Social Research, 1923-1950* (University of California Press 1996), 10.

³¹ Thomas Wheatland, *Frankfurt in Exile* (University of Minnesota Press 2009), 2.

³² John Abromeit, *Max Horkheimer and the Foundations of the Frankfurt School* (Cambridge University Press 2011), 2.

Theorie en *praxis*

Eén van de kernvragen waar de leden van de Frankfurter Schule zich mee bezighielden vanaf het begin in 1923 was de relatie tussen theorie en praktijk, in marxistisch jargon theorie en *praxis* genoemd.³³ Ze zagen deze relatie niet als een afgesloten tegenstelling maar een wisselwerking tussen theorie en *praxis*. Het doel van de methodologie was dan ook een vorm vinden waarin de twee verenigd werden. De *praxis* was doorgelicht van theorie. Het activistische element, zoals Lukkassen betoogd heeft in zijn bijdrage aan *Cultuurmarxisme*, is een wezenlijk onderdeel van het program van de Frankfurter Schule.

De eerste jaren onder directeur Carl Grünberg stonden in het teken van 'orthodox marxisme', wat op wrevel stuitte bij de jongere leden van het instituut, waaronder Max Horkheimer.³⁴ Onder Grünbergs leiding werd voornamelijk de arbeidersbeweging in Duitsland bestudeerd, vanuit een empirische en historische inval. Horkheimer en Pollock publiceerden in deze periode theoretische verhandelingen maar zij waren een uitzondering in hun inspanningen. De roep om een meer praktische benadering nam toe, het geduld om te wachten tot de 'proletariërs in opstand kwamen' raakte op. In deze periode vond weinig theoretische vernieuwing plaats.³⁵

De (politieke) praktijk is echter nooit ver weg geweest. Oorspronkelijk was het de intentie van de oprichters van de Frankfurter Schule om een instituut op te richten waar neutraal wetenschappelijk onderzoek verricht kon worden vanuit een marxistische oogopslag, zonder de invloed van externe politieke partijen.³⁶ In de praktijk waren medewerkers van het instituut 'openlijk betrokken bij linkse politiek'. Enkelen waren lid van de communistische partij, maar dat weerhield hen niet van lidmaatschap van het instituut. Volgens Jay aanvaardde de Frankfurter Schule alleen leden met een politieke achtergrond vanwege hun niet-politieke werk. In de volledige

³³ Martin Jay, *De dialektische verbeelding: een geschiedenis van de Frankfurter Schule en het Institut für Sozialforschung 1923-1950* (Uitgeverij Ambo, vert. Chris Kooyman 1977), 19.

³⁴ Jay, *De dialektische verbeelding*, 28.

³⁵ *Ibid.* 29.

³⁶ *Ibid.* 30.

geschiedenis van het instituut zou de Frankfurter Schule nooit enige verbinding met een politieke partij of groepering aangaan.

Jay stelt dat tot de jaren dertig de Frankfurter Schule zich (onder Grünberg) vooral bezighield met de ‘sociaal-economische onderlaag van de burgerlijke maatschappij’.³⁷ Daarna was het voornamelijk geïnteresseerd in de ‘culturele bovenbouw’. Wat dat betreft bevestigt Jay wat Lukkassen zegt over de ontwikkeling van de Frankfurter Schule: de orthodox marxistische ideeën over het verloop van de geschiedenis vanuit de economische onderbouw werden achterhaald bevonden en vervangen door op cultuur gerichte theorieën. De academici van de Frankfurter Schule stellen de ‘traditionele marxistische formule over de betrekking tussen de twee [basis en bovenbouw]’ ter discussie, voornamelijk nadat Horkheimer directeur werd in 1931.

Antonio Gramsci

Wat zegt de historiografie over de invloed van Antonio Gramsci op het denken van de Frankfurter Schule? Opvallend is dat de twee veelgenoemde standaardwerken over de Frankfurter Schule nauwelijks spreken over Gramsci. Rolf Wiggershaus noemt in zijn boek *The Frankfurt School* de naam van Antonio Gramsci geen enkele keer. Martin Jay noemt Gramsci slechts twee keer in zijn studie. Volgens Jay raakte de Frankfurter Schule ‘vervreemd van alle linkse politieke groeperingen’.³⁸ Na het mislukken van de Duitse revolutie in 1919 zagen de Frankfurters de Sozialdemokratische Partei Deutschlands (SPD) met minachting ‘vanwege hun laffe capitulatie voor de status quo.’³⁹ Vanwege haar nauwe banden met Moskou en ‘theoretisch faillissement’ werd eveneens de Kommunistische Partei Deutschlands (KPD) in de ban gedaan door de Frankfurter Schule. Zij begonnen zich volgens Jay vrijwel exclusief toe te leggen op het ontwikkelen van de theorie. Dit stond volgens Jay in scherp contrast met Antonio Gramsci, die met zijn theoretische werk altijd in contact stond met de politieke realiteit omdat hij mede-oprichter en leider was van de eerste communistische partij in Italië. Jay stelt dit gebrek aan verband tussen theorie en praktijk als een gemis van de

³⁷ Martin Jay, *De dialektische verbeelding: een geschiedenis van de Frankfurter Schule en het Institut für Sozialforschung 1923-1950* (Uitgeverij Ambo, vert. Chris Kooyman 1977). 38.

³⁸ Martin Jay, *De dialektische verbeelding* (Uitgeverij Ambo 1973), 54.

³⁹ Jay, *De dialektische verbeelding*, 55.

Frankfurter Schule. Daarbij moet wel opgemerkt worden dat Jay's studie hoofdzakelijk gaat over de periode tot 1950, het moment waarop Horkheimer, Adorno en Marcuse terugkeerden naar Duitsland om het Instituut opnieuw te starten.

Andrew Arato en Eike Gebhardt, auteurs van *The Essential Frankfurt School Reader*, besteden vier pagina's aan de ontwikkeling van wat zij 'critical marxism' noemen, 'the theoretical reconstruction of Marxism'.⁴⁰ De eerste fase werd ingezet door de Italiaanse communist Antonio Gramsci, de Hongaar Georg Lukács en de Duitser Karl Korsch.⁴¹ Deze drie marxistische revisionisten hadden als overeenkomst dat ze meer belang hechtten aan de (culturele) bovenbouw. Andrew Feenberg schrijft in zijn boek *The Philosophy of Praxis: Marx, Lukács and the Frankfurt School* dat voor Lukács gold dat 'class struggle is thus cultural struggle'.⁴² Lukács zag door het uitblijven van de revolutie in kapitalistische landen in het westen de noodzaak om de marxistische theorie aan te passen, net als Gramsci zou doen. Volgens Feenberg schiet Lukács in zijn analyse echter tekort omdat het belang van technologie, sociale psychologie en media onderbelicht is in zijn theorieën, vakgebieden die de Frankfurter Schule later zou oppakken en verder uitwerken.⁴³ Wat Feenberg schrijft over Lukács ligt in dezelfde lijn als het argument van Lukassen over Gramsci.

Karl Korsch dreef eveneens af van de idee van de onvermijdelijke communistische revolutie. Ingehaald door de historische werkelijkheid zag Korsch het belang in van 'consciousness', het stimuleren van revolutionair bewustzijn in de proletarische onderlaag.⁴⁴ Ideologie was volgens Korsch dan ook meer dan alleen een reflectie van de economische situatie. De eenheid van theorie en praxis kon alleen bereikt worden door menselijk handelen. Dave Renton benadrukt het belang van 'totality' voor Korsch. Maatschappelijke verandering zou plaatsvinden door een samenspel tussen 'idea's, politics and economy', waarbij de verschillende factoren op elkaar inspelen. Wat dat betreft

⁴⁰ Andrew Arato; Eike Gebhardt, *The Essential Frankfurt School Reader* (Urizen Books, New York 1978), 5

⁴¹ Arato, *The Essential Frankfurt School Reader*, 6.

⁴² Andrew Feenberg, *The Philosophy of Praxis: Marx, Lukács, and the Frankfurt School* (New York 2014), 67.

⁴³ Feenberg, *The Philosophy of Praxis*, 154.

⁴⁴ Dave Renton, *Dissident Marxism: Past Voices for Present Times* (Londen: Zed Books 2014), 68.

hebben Korsch, Lukács en Gramsci als overeenkomst dat ze de economische factor niet resoluut afwijzen, ze propageren een balans tussen economie en cultuur.

McLellan benadrukt daarbij het verschil tussen de Frankfurter Schule en de voorgaande generatie marxistische revisionisten, Lukács, Korsch en Gramsci, die alle drie een politieke functie betrokken. De Frankfurter Schule was aan geen enkele politieke partij officieel verbonden. McLellan stelt dat Korsch en met name Lukács de grootste inspiratiebronnen waren voor de Frankfurter Schule.⁴⁵ Gramsci noemt hij niet.

Desondanks verloor de Frankfurter Schule nooit het historisch materialisme uit het oog volgens McLellan: “however much they might revise Marx, the Frankfurt School never denied Marx’s view of the crucial role played by the economy in capitalist society.” De Frankfurter Schule slaagde er volgens McLellan echter niet in om deze cruciale economische factor succesvol te betrekken in de analyse van de ‘maatschappij als geheel’. Hij ziet dat als een lacune in de ontwikkeling van de kritische theorie.

Hoewel verschillend in hun ideeën hadden Korsch, Lukács en Gramsci gemeen dat ze geconfronteerd werden met een ‘crisis of revolutionary subjectivity’. Na het mislukken van de Duitse revolutie werd het revolutionaire toekomstscenario voor de marxisten in West-Europa steeds onwaarschijnlijker. Bij Lukács uitte dat zich in de ‘ideological crisis’ van het proletariaat en bij Gramsci in de ‘cultural-political hegemony of the bourgeoisie’. De economie was voor hen niet langer de drijvende kracht in de geschiedenis, ze zagen het revolutionaire potentieel in het Westen in de culturele sfeer. Op dat punt passen Korsch en Lukács in het profiel dat Cliteur en Lukkassen schetsen van cultuurmarxisme, waarbij het omdraaien van basis en bovenbouw cruciaal is.

Volgens Arato en Gebhardt gaf de Frankfurter Schule gestalte aan de tweede generatie van ‘critical marxism’. De relatie tussen eerste en tweede generatie kent verschillen en overeenkomsten. Arato en Gebhardt stellen dat Horkheimer (in zijn vroegere werk in de jaren dertig) in bepaalde opzichten

⁴⁵ McLellan, *Marxism after Marx*, 259.

orthodoxer was dan Lukács, voornamelijk in zijn visie op de economie, ‘the primacy of economic determination’. De link tussen Horkheimer en Gramsci bevond zich volgens Arato en Gebhardt in het gegeven dat beiden fascisme wilden interpreteren vanuit een marxistisch perspectief.⁴⁶ Horkheimers vernieuwing binnen het marxisme bevond zich in de wijze waarop politieke macht gemanifesteerd werd. Door middel van ‘consent’ van de bevolking, ingegeven door culturele instituten, zoals familie, school, religie, werkomgeving, kan politieke macht pas echt ‘legitimate domination’ worden (Gramsci noemt dit *hegemonie*). Wat Arato en Gebhardt betreft is er een duidelijke theoretische relatie tussen Gramsci en de Frankfurter Schule. Daarnaast zijn Georg Lukács en Karl Korsch belangrijke bronnen van inspiratie geweest.

Grossberg en Nelson schrijven in de introductie van *Marxism and the interpretation of culture* dat de ‘alternatieve traditie’ van marxisten die zich toelegden op de cultuur nagenoeg onbekend was tot in de late jaren vijftig.⁴⁷ De *Prison Notebooks* van Antonio Gramsci werden pas eind jaren vijftig gepubliceerd in de oorspronkelijke Italiaanse taal. De Engelse vertaling verscheen pas in de jaren zeventig. Grossberg en Nelson stellen dat het werk van Lukács eveneens pas in de jaren zeventig in het Engels vertaald werd. Voor de Duitstalige Frankfurter Schule moet dat echter geen hindernis geweest zijn, omdat Lukács invloedrijkste boek, *History and Class Consciousness*, oorspronkelijk in het Duits verscheen in 1923. Martin Jay noemt Lukács als een belangrijke inspiratiebron die zich al vroeg bij de oprichting van het Institut für Sozialforschung in de kringen rond de Frankfurter Schule bevond. Al voor de oprichting van het Institut für Sozialforschung waren Georg Lukács en ook Karl Korsch aanwezig bij de *Erste Marxistische Arbeitswoche*, een bijeenkomst van marxistische intellectuelen in 1922.⁴⁸ De organisator van deze marxistische ‘werkweek’ was Felix Weil, die een jaar later de oprichter en geldschieter van het Institut für Sozialforschung

⁴⁶ Ibid. 7.

⁴⁷ Lawrence Grossberg; Cary Nelson, *Marxism and the interpretation of culture* (Basingstoke: Macmillan Education 1998), 3.

⁴⁸ Martin Jay, *De dialektische verbeelding: een geschiedenis van de Frankfurter Schule en het Institut für Sozialforschung 1923-1950* (Uitgeverij Ambo, vert. Chris Kooyman 1977), 21.

werd. Grossberg en Nelson zien in Gramsci vooral een inspiratiebron voor de latere generatie ‘humanistisch marxisten’. De invloed van Gramsci op de Frankfurter Schule is volgens hen dan ook twijfelachtig.

Grossberg en Nelson onderschrijven wel de stelling dat het denken van de Frankfurter Schule zich toespitste op de cultuur.⁴⁹ Ook McLellan typeert de Frankfurter Schule op deze wijze: “Without any specific political affiliations, they attempted to re-examine the basis of Marxist thought, concentrating their attention above all on the cultural superstructure of bourgeois society.”⁵⁰

De historiografie suggereert dat de invloed van Antonio Gramsci op de Frankfurter Schule beperkt was, maar toch lijkt het beeld dat Lukkassen schetst te kloppen. De eerste fase ‘cultuurmarxisten’, of ‘kritisch marxisten’, Gramsci, Lukács en Korsch, hebben gemeen dat ze de orthodox marxistische analyse afwijzen, doordat de revolutie niet volgens de theorie uitbrak. De ‘bewustwording’ van de proletariër in het Interbellum moest dus actief beïnvloed worden. Een direct verband tussen Gramsci en de Frankfurter Schule lijkt dus onwaarschijnlijk, wat zal blijken uit de geraadpleegde primaire bronnen.

Hoofdstuk 2

De eerste van de drie bronnen is een collectie (naar het Engels vertaalde) essays uit 1993 van Max Horkheimer die hij tussen 1930 en 1938 geschreven heeft. Oorspronkelijk waren deze essays gepubliceerd in Horkheimer’s *Gesammelte Schriften*, een door Horkheimer zelf uitgegeven verzameling werk in 18 delen, gepubliceerd tussen 1931 en 1941. De vertaling is gedaan door Frederick Hunter, Matthew S. Kramer en John Torpey. Frederick geeft in de inleiding van het boek als verklaring voor hun interesse voor het vroege werk van Horkheimer de rol van Jürgen Habermas in het publieke debat.⁵¹ Habermas, die gezien wordt als de ‘tweede generatie Frankfurter Schule’, zette begin jaren negentig een onderzoeksprogramma op voor ‘social theory’ dat volgens hemzelf gelijkenissen vertoonde met Horkheimers vroege werk.

⁴⁹ Grossberg en Nelson, 267.

⁵⁰ David McLellan, *Marxism after Marx: an introduction* (London: MacMillan 1979), 259.

⁵¹ G. Frederick Hunter, Matthew S. Kramer, and John Torpey, *Between Philosophy and Social Science: selected early writings* (Massachusetts Institute of Technology 1993), 9.

De tweede bron is *Reason and Revolution. Hegel and the Rise of Social Theory* van Herbert Marcuse, uit 1941. Marcuse schreef *Reason and Revolution* in New York, nadat de Frankfurter Schule gedwongen waren uit te wijken naar het buitenland door toedoen van de nationaal-socialistische machtsgreep in Duitsland. Het boek is in tegenstelling tot de vroege werken van Horkheimer oorspronkelijk in het Engels gepubliceerd. Het is opgedragen aan 'Max Horkheimer and the Institute of Social Research' en uitgegeven door Oxford University Press, New York. In het boek herinterpreteert Marcuse de theorieën van Hegel om aan te tonen dat zijn basale principes in strijd zijn met het fascisme.

De laatste bron is het werk dat gezien wordt als één van de 'core texts' van de Frankfurter Schule, *Dialectiek van de Verlichting, Filosofische fragmenten*, geschreven door Max Horkheimer en Theodor Adorno. De oorspronkelijke Duitse versie werd in 1947 uitgegeven bij Querido in Amsterdam. In 1987 verscheen de eerste vertaling in het Nederlands, in 2007 de tweede, die gebruikt is voor deze analyse. Net als de andere twee werken is ook *Dialectiek van de Verlichting* in ballingschap geschreven. De achtergrond van de Tweede Wereldoorlog speelt dan ook in dit boek een cruciale rol. Horkheimer en Adorno zoeken een verklaring voor de vraag waarom de massa bereid was zich te onderwerpen aan totalitaire heerschappij. Vervolgens betogen Horkheimer en Adorno dat de Verlichting in essentie, door het verheffen van de instrumentele rede, haar ondergang al in zich besloten heeft.

[Between Philosophy and Social Science: selected early writings](#) – Max Horkheimer (1930-1938)

Between Philosophy and Social Science is een collectie van tien essays die Max Horkheimer schreef tussen 1930 en 1938, het grootste gedeelte na de vlucht van het Institut für Sozialforschung naar Amerika. Twee essays, te weten 'Anfänge der bürgerlichen Geschichtsphilosophie' en 'Ein neuer Ideologiebegriff?' zijn geschreven in 1930, een jaar voordat Horkheimer Carl Grünberg zou opvolgen als directeur van het Institut. Er is geen notie van 'cultuurmarxisme' te vinden in *Between Philosophy and Social Science*.

Daarnaast komt de naam van Antonio Gramsci niet voor. Ook Karl Korsch en Georg Lukács worden niet genoemd, de twee andere belangrijke inspiratiebronnen van de Frankfurter Schule.

Het eerste essay, met de titel “The Present Situation of Social Philosophy and the Tasks of an Institute for Social Research”, is de inaugurele rede van Horkheimer toen hij de functie van directeur betrok. Horkheimer adresseert de leden van het Instituut en vertelt wat voor veranderingen hij wil doorvoeren als directeur, na eerst de loftrampet te hebben gestoken over zijn voorganger Grünberg: “In this situation, it is appropriate that the chair in our university which is connected with the directorship of the Institute for Social Research is to be transformed into a chair in Social Philosophy, and reassigned to the Department of Philosophy. Carl Grünberg held a chair in conjunction with teaching responsibilities in a specific discipline, namely political economy [wirtschaftliche Staatswissenschaft].”⁵² Vermelden dat het om een vertaling gaat.

Het beeld dat onder andere Jay schetst van de beginjaren van het Instituut, waarin jongere leden kritiek hadden op het dogmatische, orthodoxe marxisme van Grünberg, strookt met wat Horkheimer schrijft in zijn rede. Horkheimer wil met het Instituut afstand nemen van het economisch determinisme, zo blijkt ook uit andere passages. Horkheimer stelt een project voor dat zich met name bezighoudt met de ‘connection between the economic life of society, the psychical development of individuals, and the changes in the realm of culture in the narrower sense (to which belong not only the so-called intellectual elements, such as science, art and religion, but also law, customs, fashion, public opinion, sports leisure activities, lifestyle, etc.).’⁵³ Horkheimer benadrukt de samenhang tussen economie, psyche en cultuur in de ontwikkeling en beschrijving van de maatschappij, waarbij de drie factoren elkaar beïnvloeden. Horkheimer waarschuwt tegen opvatting die ‘abstractly and thus badly understood Marx’ zijn, die cultuur zien als slechts een reflectie

⁵² Max Horkheimer, “The Present Situation of Social Philosophy and the Tasks of an Institute for Social Research,” in: *Between Philosophy and Social Science: selected early writings* (Massachusetts Institute of Technology 1993), translated by G. Frederick Hunter, Matthew S. Kramer, and John Torpey, 10.

⁵³ Horkheimer, “The Present Situation of Social Philosophy”, 11.

van van de economie.⁵⁴ Andersom ziet Horkheimer cultuur dan ook niet als determinerende factor. De bewering van Lukkassen dat een harde omslag plaatsvond in de Frankfurter Schule van denken in economisch determinisme naar cultureel determinisme lijkt in strijd met wat Horkheimer schrijft in zijn inaugurele rede.

Horkheimer hecht namelijk nog steeds veel belang aan economische processen. Zo schrijft hij in zijn essay “History and Psychology” dat ‘the consciousness of human beings changes along with changes in their economic activity’.⁵⁵ Horkheimer benadrukt daarbij dat dat niet betekent dat er niet zoiets bestaat als ‘human initiative’, de mens speelt nog steeds een autonome rol. “It remains unknown precisely how structural economic changes that affect the psychic constitution prevailing among the members of different social groups in a given period transform their overall life expressions [Lebensäußerungen],” schrijft Horkheimer. Het onderzoeken van deze relatie is één van de speerpunten van het program van de Frankfurter Schule.

Naast het theoretische werk van het Institut is het voor Horkheimer als directeur van belang om de *praxis* niet uit het oog te verliezen. In “Remarks on Philosophical Anthropology” schrijft Horkheimer dat ‘the value of concrete thinking and of self-criticism is contingent on their relationship to praxis.’⁵⁶ Zonder een connectie met de ‘historical conditions’ en ‘interests of humanity’ kan zelfs de beste analyse triviaal zijn, volgens Horkheimer. Een concreet verband tussen theorie en praktijk geeft Horkheimer echter niet. Het is niet zo dat Horkheimer oproept tot ‘infiltratie van de instituten’, zoals de beschuldiging van Lukkassen luidt. Wat nog het dichtst in de buurt komt van een uitleg van de relatie tussen theorie en praktijk schrijft Horkheimer in het eerste hoofdstuk, waarin hij kort een overzicht geeft van een ‘brief, inadequate

⁵⁴ Ibid. 12.

⁵⁵ Max Horkheimer, “History and Psychology”, in: *Between Philosophy and Social Science: selected early writings* (Massachusetts Institute of Technology 1993), translated by G. Frederick Hunter, Matthew S. Kramer, and John Torpey, 119

⁵⁶ Max Horkheimer, “Remarks on Philosophical Anthropology”, in: *Between Philosophy and Social Science: selected early writings* (Massachusetts Institute of Technology 1993), translated by G. Frederick Hunter, Matthew S. Kramer, and John Torpey, 119

summary of the most important paths'.⁵⁷ In de eerste plaats is dat de analyse van gepubliceerde statistieken, rapporten en materiaal van publieke instanties, waarbij Horkheimer zegt dat dit alleen plaats kan vinden door 'continuous analysis of the overall economic situation'. Daarnaast moet sociologisch en psychologisch onderzoek plaatsvinden naar de pers en de literatuur, en het effect ervan op de 'examined groups'. De methode om deze informatie te verkrijgen is die van de 'survey'. Deze praktische activiteiten laten zien dat de Frankfurter Schule geen organisatie van kamergeleerden is, maar een oproep tot activisme is niet te vinden in de bestudeerde verzameling essays van Horkheimer.

Between Philosophy and Social Science biedt een belangrijk aanknopingspunt in het vaststellen van de doelstellingen van het Institut für Sozialforschung door het essay "The Present Situation of Social Philosophy and the Tasks of an Institute for Social Research" van Max Horkheimer. De veranderde leerstoel van de directeur, van politieke economie naar 'Social Philosophy' bevestigt de bewering van Lukkassen dat de Frankfurter Schule afstand nam van de orthodoxe marxistische theorie en zich begon toe te leggen op de cultuur. Deze verandering voltrok zich echter pas nádat Horkheimer directeur zou worden. In de periode 1923-1931 was het Institut nog klassiek marxistisch, met de nadruk op de economie. *Between Philosophy and Social Science* noemt Antonio Gramsci niet. De invloed van Gramsci is dan ook twijfelachtig.

Reason and Revolution. Hegel and the Rise of Social Theory – Herbert Marcuse (1941)

In 1933 verbond Herbert Marcuse zich aan het *Institut für Sozialforschung* te Frankfurt, maar al snel was hij gedwongen uit te wijken, eerst naar Genève, een jaar later naar Amerika.⁵⁸ Columbia University besloot een samenwerking met het Institut aan te gaan en zodoende konden de theoretische projecten

⁵⁷ Max Horkheimer, "The Present Situation of Social Philosophy and the Tasks of an Institute for Social Research," in: *Between Philosophy and Social Science: selected early writings* (Massachusetts Institute of Technology 1993), translated by G. Frederick Hunter, Matthew S. Kramer, and John Torpey, 13.

⁵⁸ Herbert Marcuse, Douglas Kellner, *Technology, War and Fascism: Collected Papers of Herbert Marcuse, Volume 1* (London Routledge 1998), 3.

van de Frankfurter Schule voortgang vinden. De vlucht voor het fascisme in Duitsland gaf een belangrijke impuls aan de onderzoeksrichting die het Instituut insloeg. In 1941 publiceerde Herbert Marcuse het boek *Reason and Revolution. Hegel and the Rise of Social Theory*, een studie naar ‘socially critical and emancipatory motifs’ in het werk van de achttiende eeuwse filosoof Georg Hegel. Marcuse laat in het boek zien hoe deze motieven en begrippen later door Karl Marx zijn opgepakt en verder uitgewerkt. Hij concludeert in zijn studie dat het fascisme de theorieën van Hegel ten onrechte heeft toegeëigend, daarmee stelling nemend tegen Leonard Hobhouse, die in zijn boek *The Metaphysical Theory of the State* (1918) stelt dat Hegel Duitsland ‘ideologisch klaarstoomde’ voor autoritair bewind.⁵⁹

Net als Horkheimer en Adorno in *Dialectiek van de Verlichting* gebruikt Marcuse het concept cultuurmarxisme niet. Daarnaast verwijst Marcuse geen enkele keer naar werk van Antonio Gramsci. In de bibliografie van *Reason and Revolution* staan wel twee bekende namen: Karl Korsch en Georg Lukács. Uit hoofdstuk 1 van dit onderzoek bleek dat de historici Martin Jay, Rolf Wiggershaus en Grossberg en Nelson niet overtuigd zijn van de grote invloed van Gramsci op de Frankfurter Schule. Alleen Arato en Gebhart betogen dat er een (theoretische) relatie is tussen Gramsci en Horkheimer, een direct verband geven ze echter niet. Wel schrijven ze dat Korsch en Lukács belangrijke inspiratiebronnen zijn geweest. Marcuse lijkt in *Reason and Revolution* die suggestie te steunen door de werken van Korsch (*Marxismus und Philosophie*, 1930) en Lukács (*Geschichte und Klassenbewusstsein*, 1923) op te nemen in de bibliografie, en geen werk van Gramsci.

Het woord ‘cultuur’ wordt vier keer gebruikt in het boek, maar dan in verband met het idealisme van Hegel.⁶⁰ Over Hegels opvatting van cultuur schrijft Marcuse: “Culture was, then, essentially idealistic, occupied with the *idea* of things rather than with the things themselves.”⁶¹ In zijn behandeling van Karl Marx beschrijft Marcuse dat Marx de ‘critical impact’ van Hegels

⁵⁹ Herbert Marcuse, *Reason and Revolution. Hegel and the Rise of Social Theory* (Boston Beacon Press 1970), 390.

⁶⁰ Herbert Marcuse, *Reason and Revolution. Hegel and the Rise of Social Theory* (Oxford University Press 1941), 429.

⁶¹ Marcuse, *Reason and Revolution*, 15.

analyse op waarde schatte doordat hij de zag dat ‘de mens het resultaat is van zijn arbeid’.⁶² De overgang van idealisme naar historisch materialisme in het Marxisme beschrijft Marcuse in het eerste hoofdstuk. Dit betreft echter een meer historische beschrijving van de ontwikkeling in de filosofie, niet een uiteenzetting van de filosofie van de Frankfurter Schule. De stap naar de *kritische theorie* van de Frankfurter Schule maakt Marcuse in dit boek niet. Wel beschrijft hij hoe het kritische element uit het Hegels werk doorgang vond bij Marx:

“The critical tendencies of the Hegelian philosophy, rather, were taken over by, and continued in, the Marxian social theory, while, in all other aspects, the history of Hegelianism became the history of a struggle against Hegel in which he was used as a symbol for all that the new intellectual (and to a considerable extent even the practical political) efforts opposed.”⁶³

Volgens Marcuse vond er een ‘strijd’ plaats onder door Hegel geïnspireerde intellectuelen tegen Hegels theorieën zelf. Een voorbeeld is Marx die waarde zag in de Hegeliaanse dialectiek, maar dan zonder het idealistische aspect ervan. Marx ontwikkelde de theorie van het historisch materialisme als vervanger van de idealistische component. Daarnaast schrijft Marcuse dat Marx het concept van ‘alienation’ (*Entfremdung*) overnam van Hegel.⁶⁴ De vervreemding vindt plaats doordat mensen in een kapitalistische maatschappij onderdeel zijn van sociale klassen en daarbij de regie over hun leven, over hun ‘Zelf’ verliezen. De arbeider kan zich niet meer vereenzelvigen met de vruchten van zijn arbeid, omdat hij slechts voor een klein deel van het eindproduct verantwoordelijk is en geen zeggenschap heeft over het eindproduct. ‘The being of the laborer is a ‘being-for-another’, zo schrijft Marcuse.⁶⁵

Martin Jay stelt dat Marcuse meer waarde hechtte aan arbeid als determinerende factor dan Horkheimer en Adorno⁶⁶, wat blijkt uit de volgende passage: “The revolution requires the maturity of many forces, but the greatest

⁶² Ibid. 115.

⁶³ Ibid. 252.

⁶⁴ Ibid. 115.

⁶⁵ Ibid. 116.

⁶⁶ Martin Jay, *De dialektische verbeelding: een geschiedenis van de Frankfurter Schule en het Institut für Sozialforschung 1923-1950* (Uitgeverij Ambo, vert. Chris Kooyman 1977), 76

among them is the subjective force, namely, the revolutionary class itself.”⁶⁷ Marcuse blijft vertrouwen houden in de arbeidersklasse die uiteindelijk tot revolutie over zal gaan. Wat dat betreft is de relatie tussen theorie en *praxis*, die Jay centraal stelde binnen de Frankfurter Schule, terug te zien in het schrijven van Marcuse.

Reason and Revolution is geen overtuigend bewijs voor het bestaan van cultuurmarxisme. In de eerste plaats omdat het boek weinig ingaat op de theoretische onderbouwing van de Frankfurter Schule, het is een beschrijving van de theoretische overgang van Hegel naar Marx. Daarnaast lijkt Marcuse de determinerende factor van de economie, zoals gebruikelijk in het klassieke Marxisme, niet los te laten. Althans niet volledig. Als derde is de invloed van Antonio Gramsci in *Reason and Revolution* niet terug te vinden, maar zijn er juist aanwijzingen dat de andere revisionistische marxisten, Korsch en Lukács, wel van belang waren in het denken van Marcuse.

[De dialectiek van de Verlichting, filosofische fragmenten](#) - Max Horkheimer, Theodor Adorno (1947)

Dialectiek van de Verlichting geldt als het meest toonaangevende werk van de Frankfurter Schule. Horkheimer en Adorno bekritisieren de Verlichting sterk. Ze zien in de Verlichting de opmaat naar het fascisme, uitmondend in de vernietigingskampen van Auschwitz. Over cultuurmarxisme wordt niet letterlijk gesproken. Adorno en Horkheimer noemen Antonio Gramsci nergens in hun werk en van de invloed van Gramsci's ideeën is weinig te merken. Sterker nog, de door Lukassen en Cliteur betoogde theoretische omwenteling van het marxisme die Gramsci inzette is niet terug te vinden. Adorno en Horkheimer lijken eerder een klassiek marxistische lezing erop na te houden, waarin de basis, oftewel de economie, leidend is en de bovenbouw, de cultuur, daar slechts een afspiegeling van.

In het hoofdstuk “Cultuurindustrie, Verlichting als massabedrog”, schrijven Horkheimer en Adorno dat ‘cultuurmonopolies zwak en afhankelijk

⁶⁷ Herbert Marcuse, *Reason and Revolution. Hegel and the Rise of Social Theory* (Oxford University Press 1941), 319.

zijn [van zware industrie].⁶⁸ Daarnaast spreken ze van de ‘almacht van het kapitaal’⁶⁹ en dat ‘ieder [cultureel] product een model is van industrie’.⁷⁰ Deze stellingnames lijken de bewering van Cliteur en Lukkassen te weerspreken. Adorno en Horkheimer gaan nog steeds uit van de economie als leidende factor waaruit fenomenen als de cultuurindustrie uit voortvloeien. De cultuur is volgens hen slechts schijn (‘Schein’), een bedrieglijke illusie die het dictaat van de productie verhuld.⁷¹ Naast de cultuurindustrie wijden Adorno en Horkheimer een hoofdstuk aan antisemitisme, waar ze tot dezelfde conclusie komen: ‘burgerlijk antisemitisme heeft een specifieke economische oorzaak’.⁷² In de kapitalistische, industriële maatschappij wordt de arbeider voorgehouden dat arbeid iets nobels is, en ‘geen schande’ zoals absolute monarchen zich in premoderne tijden voorhielden. Wat volgt is het klassiek marxistische verhaal van de kapitalist die zich verrijkt ten koste van de arbeidersklasse. Het ongeluk van de arbeider, het ‘economisch onrecht’ werd in de schoenen geschoven van de Jood.⁷³ Het zoeken naar een zondebok had daarmee naast ‘incidentele manoeuvres en machinaties’ dus vooral een economische oorzaak. De economie als de drijvende factor voor (haatdragende) ideologie.

Dialectiek van de Verlichting is een genadeloze kritiek op de Verlichting. Horkheimer en Adorno betogen dat de ‘instrumentele rede’, en het op een voetstuk plaatsen ervan, heeft geleid tot een te ver doorgevoerde rationalisering. De systematische en mechanische wijze waarop de nazi’s vernietigingskampen oprichtten was het tragische dieptepunt daarvan. Het boek is hoofdzakelijk analyserend van aard, van oproepen tot actie is geen sprake. Dit tweede aspect van het cultuurmarxisme is dan ook niet terug te vinden. Adorno en Horkheimer publiceerden *Dialectiek van de Verlichting* in 1944, met naar eigen zeggen een enkele toevoeging aan het laatste hoofdstuk

⁶⁸ Theodor Adorno, Max Horkheimer, *Dialectiek van de Verlichting. Filosofische fragmenten* (Boom Amsterdam 2007), 136.

⁶⁹ Adorno, Horkheimer, *Dialectiek van de Verlichting*, 138.

⁷⁰ Ibid. 141.

⁷¹ Ibid. 174.

⁷² Ibid. 188.

⁷³ Ibid. 189.

over antisemitisme. Het boek geeft geen aanwijzingen die duiden op een vorm van cultuurmarxisme.

Conclusie

In dit onderzoek stond de vraag centraal of het terecht is om de Frankfurter Schule te kenmerken als cultuurmarxistisch, waarbij de invloed van Antonio Gramsci van groot belang was. Het antwoord op deze vraag is niet simpel bevestigend of ontkennend. De bestudeerde werken van Horkheimer, Adorno en Marcuse laten geen sporen zien van de invloed van Gramsci, wat de suggestie wekt dat de auteurs van *Cultuurmarxisme. Er waart een spook door het Westen* op het verkeerde spoor zijn door Gramsci aan te wijzen als grootste inspiratiebron. De literatuur over de Frankfurter Schule suggereerde dat Karl Korsch en Georg Lukács belangrijker waren voor de theorievorming van de Frankfurter academici, wat terug te zien is in de bibliografie van *Reason and Revolution* van Marcuse. De theorieën van Korsch, Lukács en Gramsci hebben echter veel overeenkomsten. Een direct verband tussen Gramsci en de Frankfurter Schule lijkt minder waarschijnlijk wanneer in ogeschouw genomen wordt dat Gramsci's belangrijkste en omvangrijkste werk, zijn *Prison Notebooks*, pas in de jaren vijftig werd gepubliceerd in het Italiaans en in de jaren zeventig in een Engelse vertaling. Daarbij moet wel vermeld worden dat dit onderzoek zich toespitste op de periode 1923-1950. Mogelijk hebben de ideeën van Antonio Gramsci na 1950 doorgang gevonden naar de Frankfurter Schule, daar ligt een mogelijkheid voor vervolgonderzoek.

Inhoudelijk lijken Cliteur c.s. wel een punt te hebben, wanneer we uitgaan van hun definitie van cultuurmarxisme. De nadruk kwam inderdaad te liggen op cultuur, wat expliciet blijkt uit de inauguratierede van Horkheimer toen hij directeur werd van het Institut für Sozialforschung in 1931. Economisch determinisme werd door Horkheimer gekenmerkt als 'vulgair marxisme'. De bewering dat de economie als determinerende factor daarmee naar de achtergrond zou verdwijnen is echter te sterk. Uit de bestudeerde bronnen blijkt dat de rol van economie en arbeid nog steeds groot is in de theoretische vorming van Horkheimer, Adorno en Marcuse.

Daarnaast heeft Lukassen gelijk wanneer hij stelt dat de Frankfurter Schule zich meer toespitste op de *praxis*. Een 'lange mars door de instituties' is echter te sterk geformuleerd. Uit de bronnen blijkt geen oproep tot 'infiltratie' van culturele instellingen. Daar valt tegenin te brengen dat het

onwaarschijnlijk is dat Horkheimer, Adorno of Marcuse zo'n soort doelstelling expliciet openbaar zouden maken. De secundaire literatuur steunt de stelling dat de invloed van de Frankfurter Schule in de periode 1923-1950 buiten de academische wereld niet bijster groot was. Dat is ook niet verwonderlijk, aangezien de Frankfurter geleerden een groot deel van deze tijd genoodzaakt waren uit te wijken naar het buitenland, vanwege de dreiging van vervolging door de nazi's. De periode na 1950, wanneer Horkheimer en Adorno terugkeren naar Frankfurt, zou als startpunt voor vervolgonderzoek kunnen dienen naar de vermeende invloed van de Frankfurter Schule in de culturele instellingen.

De methode van Koselleck die voor dit onderzoek (gedeeltelijk) is gebruikt biedt geen sluitend antwoord op de hoofdvraag. De bestudeerde bronnen, primaire werken van vooraanstaande leden van de Frankfurter Schule, zijn daarvoor te beperkt. De volgende stap in Kosellecks methode, het bestuderen van literatuur óver de primaire bronnen, is volgens François Pieters representatiever voor het onderzoeken van betekenisverandering van concepten. Als concept hoeft het cultuurmarxisme van Cliteur en Lukkassen niet af te doen, hoewel de leden van de Frankfurter Schule hun theorie zelf niet cultuurmarxistisch noemen. De volgende stap in de methode Koselleck kan meer inzicht verschaffen in de theoretische ontwikkeling van de Frankfurter Schule.

Literatuurlijst

Primaire bronnen

Theodor Adorno, Max Horkheimer. *Dialectiek van de Verlichting. Filosofische fragmenten* (Boom Amsterdam 2007).

Horkheimer, Max. *Between Philosophy and Social Science: selected early writings* (Massachusetts Institute of Technology 1993), translated by G. Frederick Hunter, Matthew S. Kramer, and John Torpey.

Marcuse, Herbert. *Reason and Revolution. Hegel and the Rise of Social Theory* (Oxford University Press 1941).

Secundaire literatuur

Abromeit, John. *Max Horkheimer and the Foundations of the Frankfurt School* (Cambridge University Press 2011).

Anderson, Perry. *Considerations on Western Marxism* (Bookcraft Bath ltd. 1989).

Arato, Andrew; Gebhardt, Eike. *The Essential Frankfurt School Reader* (Urizen Books, New York 1978).

Ball, Terence. "Chapter 6. Conceptual History and the history of political thought" in: Hampsher-Monk, Iain, et al., (red.), *History of Concepts: Comparative Perspectives* (Amsterdam University Press 1998),

Berry, David. *Revisiting the Frankfurt School: Essays on Culture, Media and Theory* (Routledge 2012).

Cilteur, Paul; Jansen, Jesper; Pierik, Perry (red.). *Cultuurmarxisme. Er waart een spook door het Westen* (Uitgeverij ASPEKT 2018).

Feenberg, Andrew. *The Philosophy of Praxis: Marx, Lukács, and the Frankfurt School* (New York 2014).

Golding, Sue. "The Concept of the Philosophy of Praxis in the Quaderni of Antonio Gramsci." In: Grossberg, Lawrence; Nelson, Cary (red.) *Marxism and the Interpretation of Culture* (MacMillan Education Ltd 1988).

- Gordon, P. (Ed.), Hammer, E. (Ed.), Honneth, A. (Ed.). *The Routledge Companion to the Frankfurt School* (New York: Routledge 2019).
- Grossberg, Lawrence; Nelson, Cary. *Marxism and the interpretation of culture* (Basingstoke: Macmillan Education 1998).
- Hendriks, Eric C. “Er waart een cultuurmarxistisch spook door ons diversiteitsdebat” in: *NRC Handelsblad* (5 september 2017). Via: <https://www.nrc.nl/nieuws/2017/09/05/er-waart-een-cultuurmarxistisch-spook-door-ons-diversiteitsdebat-12834268-a1572226>
- Held, David. *Introduction to critical theory: Horkheimer to Habermas* (Londen Hutchinson 1980).
- Jameson, Frederick. *Conversations on Cultural Marxism* (Duke University Press 2007).
- Jay, Martin. *De dialektische verbeelding: een geschiedenis van de Frankfurter Schule en het Institut für Sozialforschung 1923-1950* (Uitgeverij Ambo, vert. Chris Kooyman 1977).
- Jay, Martin. *The Dialectical Imagination: A History of the Frankfurt School and the Institute of Social Research, 1923-1950* (University of California Press 1996).
- Kellner, Douglas; Marcuse, Herbert. *Technology, War and Fascism: Collected Papers of Herbert Marcuse, Volume 1* (London Routledge 1998).
- Lukkassen, Sid. *Avondland en Identiteit* (Uitgeverij ASPEKT 2015).
- McLellan, David. *Marxism after Marx, An Introduction* (The MacMillan Press LTD 1979).
- Mirles, Tanner. “The Alt-right's Discourse on "Cultural Marxism: A Political Instrument of Intersectional Hate”, in: *Atlantis: Critical studies in gender, culture & social justice* (vol, 39, 2018), 1, 49-69.
- Pieter, François. “De convergentie tussen de Angelsaksische ideeëngeschiedenis en de Duitse/continentale begripsgeschiedenis - een status quaestionis.” In: *Revue belge de philologie et d'histoire*, tome 83, fasc. 4, 2005. Histoire medievale, moderne et contemporaine – Middeleeuwse, moderne en hedendaagse geschiedenis. pp. 1175-1203.
- Renton, Dave. *Dissident Marxism: Past Voices for Present Times* (Londen: Zed

Books 2014).

Stamps, Judith. *Unthinking Modernity: Innis, McLuhan, and the Frankfurt School* (MQUP 1995).

Tempelman, Olaf. "Cultuurmarxist' is een holle term waar je alle kanten mee op kunt', in: *De Volkskrant* (21 september 2017). Via:

<https://www.volkskrant.nl/columns-opinie/cultuurmarxist-is-een-holle-term-waar-je-alle-kanten-mee-op>

kunt~b52eec8b/?referer=https%3A%2F%2Fwww.google.com%2F

Tielbeke, Jaap; Korving, Daniël. "Genealogie van het cultuurmarxisme. Een complottheorie van paranoïde rechts" in: *De Groene Amsterdammer* (6 september 2017). Via: <https://www.groene.nl/artikel/een-complottheorie-voor-paranoide-rechts>

Wheatland, Thomas. *Frankfurt in Exile* (University of Minnesota Press 2009).

Wiggershaus, Rolf. *The Frankfurt School: its history, theories and political significance* (Cambridge Polity Press 1994).